

1990 – 2010:

De vigtigste arkæologiske fund

- Det Gamle Testamente

Her, hvor der i dag er marker og landsbyer, løb Pelusium-grenen af Nilen engang. Billedet er taget med ryggen til det sted, hvor Faraos palads lå ved bredden af Nilen, og med udsigt over det område, der engang var fyldt med skibe. Arkæologiske undersøgelser viser, at floden var ca. 200 m bred på dette sted. © Michael Luddeni og Associates for Biblical Research.

Af Carsten Vang, lektor ved Menighedsfakultetet

I de tyve år, der er gået, siden **TEL** begyndte at udkomme i 1990, har der raset en intens debat om den historiske troværdighed af Det Gamle Testamente. Mange forskere er i dag af den opfattelse, at størsteparten af GTs betydelige retninger har mere med legender og eventyr at gøre end med egentlig historieskrivning. Men i samme periode er der sket bemærkelsesværdige arkæologiske fund, som har kastet nyt lys ind over GT og er med til at stadfæste tilliden til GT som historisk skrift.

De sidste 20 år har været særdeles intensive bibelarkæologisk set. Det gælder ikke blot traditionelle bibelske lande som Israel og Egypten. Det nye er, at også i lande som Jordan, Syrien og Tyrkiet bliver der nu gravet i et omfang som ikke tidligere.

De arkæologiske metoder er også blevet udviklet meget i løbet af den tid. Man kan i dag hente langt mere information ud af lagene i forhold til for 20 eller 30 år siden. Dertil kommer, at arkæologerne i dag ikke kun undersøger den enkelte ruinhøj isoleret, men i stigende grad inddrager hele det område, som byen var en del af.

Inden for de sidste 20 år er der gjort epokegørende fund, som har stor betydning for forståelsen af GT. Vi skal i dette nummer tage et kig på de vigtigste af dem. Vi vil begynde vores rundrejse i byen Ramses i Egypten, som israelitterne blev tvunget til at opføre, da de boede i Egypten. Derefter tager vi til et nyt, stort arkæologisk område i Edom, som giver støtte til GTs tale om, at der faktisk var et kongedømme i Edom allerede på kong Davids tid. Så går turen til Tel Dan, hvor kong Davids navn pludseligt dukkede op på en sten i en mur. Den sidste artikel i dette nummer bringer os seneste nyt fra en nyfundet grænsefæstning på Davids tid, nemlig Khirbet Qeiyafa. →

Den østlige del af Nildeltaet med Goshens land. Ramses lå på østsiden af Pelusium-grenen, som i dag er tørret ud. De stiplede linjer viser de vigtigste veje i oldtiden.

1. Forrådsbyer for Farao

Ifølge GT blev israelitterne tvunget til at levere arbejdskraft til offentlige byggeprojekter for Farao. Noget af det første, de blev sat til at opføre, var store militære anlæg i form af særlige "forrådsbyer", d.v.s. byer med kaserner, magasiner og værksteder til våbenproduktion. 2 Mos 1,11 nævner de to første ved navn: Pitom og Ramses. Dette var bare begyndelsen på trædommen.

BYEN RAMSES

Østrigske arkæologer under ledelse af Manfred Bietak har i mere end 40 år gravet på en lokalitet, hvis arabiske navn er Tell el-Dab'a. Den ligger i den østlige del af Nildeltaet, ca. 100 km nord for Cairo. Udgravningerne har entydigt godtgjort, at stedet her gemmer på resterne af Farao Ramses den Andens store regeringsby, som han kaldte Ramses efter sig selv.

I dag er der bare marker og landsbyer på stedet, og der er intet at se af den store by. Men engang lå den daværende verdens største by på Tell el-Dab'a og på de nærliggende lave høje. Nilens hovedgren, Pelusium-grenen, løb forbi her, og byen havde flere flodhavne, der summede af livlig aktivitet. Alle de store militære kampanjer, som faraonerne gennemførte mellem 1550 og 1200 f.Kr. op til Kana'an og Syrien, udgik fra byen Ramses.

DE BRØD OP FRA RAMSES

GT angiver, at israelitterne boede omkring Ramses, da de begyndte på udvandringen fra Egypten (2 Mos 12,37). Dette skete ca. 1450 f.Kr. (ifølge 1 Kong 6,1). Arkæologisk set giver dette imidlertid vanskeligheder, da udgravningerne meget længe syntes at vise, at byen ikke var i brug mellem 1550 f.Kr. og Farao Ramses den Andens regeringstid (1290-1213 f.Kr.). Der var simpelt hen et større hul i beboelsen.

Mange bibelforskere har taget dette som et tegn på, at GT har fejlplaceret udvandringen, og at Israel i virkeligheden

først forlod Egypten 200 år senere. De seneste års udgravninger har imidlertid ændret dette billede fuldstændigt.

DET BEGYNDTE MED EN LANDSBY

Byens tidligste historie var beskeden. Omkring 1900 f.Kr. (Josefs tid) begyndte hyrder fra Kana'an at slå sig ned og grundlægge en landsby. Huse og grave viser tydeligt, at befolkningen kom fra Kana'an og levede af kvægavl. Det falder i tid sammen med, at Jakob og hans familie tager ophold i Goshens land, som netop er dette område (1 Mos 47,11.27).

Landsbyen vokser stærkt i de næste par hundrede år. Med tiden bliver den til en stor by med en overvejende kana'anæisk befolkning, selv om også egyptere bosætter sig. Potteskår, husgeråd, redskaber, smykker viser en så stærk sammenhæng med den samtidige kultur i Kana'an, at byen lige så gerne kunne have ligget dér, er det blevet sagt. Byen hedder på dette tidspunkt Avaris.

HYKSOS

Med tiden kommer et nyt befolknings-element til udefra. De er også semitter ligesom størsteparten af den oprindelige befolkning. Ca. 1660 tager de magten over hele deltaet og skaber deres eget kongedømme, som varer i godt 100 år. Egypterne kaldte dette fremmede folk for Hyksos ("fremmede herskere").

Hyksos-kongerne gør nu Avaris til hovedstad. De udbygger den voldsomt og opfører et uhyre stort palads tæt på resterne af den oprindelige landsby. Paladset er ved at blive udgravet i disse år og har givet megen ny viden om Hyksos. Årligt lagde op mod 300 skibe til i den travle havn, og der var omfattende handel med lande omkring Middelhavet og med riger sydpå langs Nilen.

HYKSOS SMIDES UD

Ca. 1550 f.Kr. lykkedes det egypterne at drive Hyksos ud af deltaet. De erobrer Avaris og ødelægger dele af den. Men det varer ikke længe, før faraonerne begynder at udbygge byen yderligere. Nu giver de den navneforandring til Peru-nefer ("gladrejse"). Det har byen heddet på Moses' tid.

Store byggeprojekter i form af militære anlæg, templer og magasiner bliver sat i gang. Snart begynder man at opføre

Byens Ramses' historie

TID F.KR.	SITUATION	NAVN
1850	lille landsby	
1650	Hyksos, hovedstad	Avaris
1550	Hyksos drives ud	Peru-nefer
ca. 1450	Israels udvandring	Peru-nefer
ca. 1430-1300	kløft i bosættelsen	
1300-1160	ny udbygning	Ramses
1060	byen afvikles helt	

et stort paladskompleks for Faraos ved Nilens bred. Hele komplekset, der dækkede et areal på 54.000 m², bestod af mindst tre paladser, og det største af dem, palads G, var bygget på 3 m brede fundamenter af lersten, hvilket giver et indtryk af paladsets størrelse. Det rummede en indre forgård med søjlegange, tronrum og private gemakker for Faraos. Væggene var beklædt med fresker af den mest hotte slags, man kunne opdrive dengang: billeder fra Kreta af unge mænd, der springer over tyre.

Peru-nefer var centrum for handel og militær. Der var en voldsom byggeaktivitet i byen. Overalt i byen og i resten af landet var slaver i gang med at opføre bygningsværker af lersten. Faraos hær havde fast base i byen, og konstant var der forberedelser til det næste felttog til Kana'an og Syrien.

HVAD SKER DER?

Pludselig går byen i stå omkring 1430 f.Kr. Den udbygges ikke mere; produktionen af mursten stopper; Faraos indstiller sine felttog, og dele af byen får lov at forfalde.

Man ved ikke, hvorfor denne voldsomme ændring indtræffer. Der er ingen ydre grund til, at Faraos skulle opgive at bo i byen. Kan dette pludselige brud forklares med, at israelitterne og mange andre havde forladt Egypten, mens hele det egyptiske samfund var sendt til tælling (2 Mos 12,37-38)? Tidsmæssigt falder det sammen ...

Udgravningen af modtagelsesrummet i Hyksos paladset. Læg mærke til, hvor tæt resterne af paladset ligger på jordoverfladen. © Bryant Wood og Associates for Biblical Research.

BYEN NAVNGIVES "RAMSES"

Efter en stilstandsperiode på ca. 130 år kommer der på ny gang i byen. Faraos Ramses den Anden gør nu byen til regional hovedstad omkr. 1300 f.Kr., og han sætter gang i nye, meget omfattende byggeprojekter, så den i løbet af få år bliver den største by overhovedet i den daværende verden.

Byen skifter endnu engang navn, nu til "Ramses", hvilket er det navn, Mosebøgerne bruger. Ikke længe efter Ramses den Andens død sander Pelusium-grenen til, og byen må opgives. En ny by opføres 20 km længere mod nord under navnet Tanis (i GT kendt under navnet Soan).

ISRAELS UDVANDRING

De nyeste udgravninger viser altså, at der nok var en kløft i Peru-nefers/Ramses' historie. Men dette pludselige stop i aktiviteterne indtrådte først omkring 1430 f.Kr. – 120 år senere end hidtil antaget. Dette tidspunkt falder underligt nok sammen med GTs oplysninger om, hvornår Israel forlod Egypten.

De nyeste arkæologiske resultater passer med beskrivelsen af israelitternes ophold omkring Ramses i 2 Mos 1-12. Faraos havde et stort palads ved Nilen, hvor han opholdt sig i lange perioder. →

NVT LOVTAVLE FUNDET PÅ HASOR

Ved sommerens udgravninger på Hasor gjorde man et overraskende fund: to små fragmenter af en tavle beskrevet med kileskrift. Stumperne lå i jordoverfladen og blev spottet af en vågen udgraver.

Teksten, der dateres til 17-1800 f.Kr., minder om den berømte Hammurapis lov, der stammer fra ca. 1750 f.Kr. Fragmenterne rummer en lovtekst omkring personskade i forholdet mellem slaver og deres herrer. Også den bibelske vending "tand for tand" ses i teksten.

Det store spørgsmål er nu: Er de to stumper en kopi af Hammurapis lov? Eller stammer de fra den anden lovsamling, der blot minder om babylonerkongens lov? Er der paralleller til de bibelske lovsamlinger?

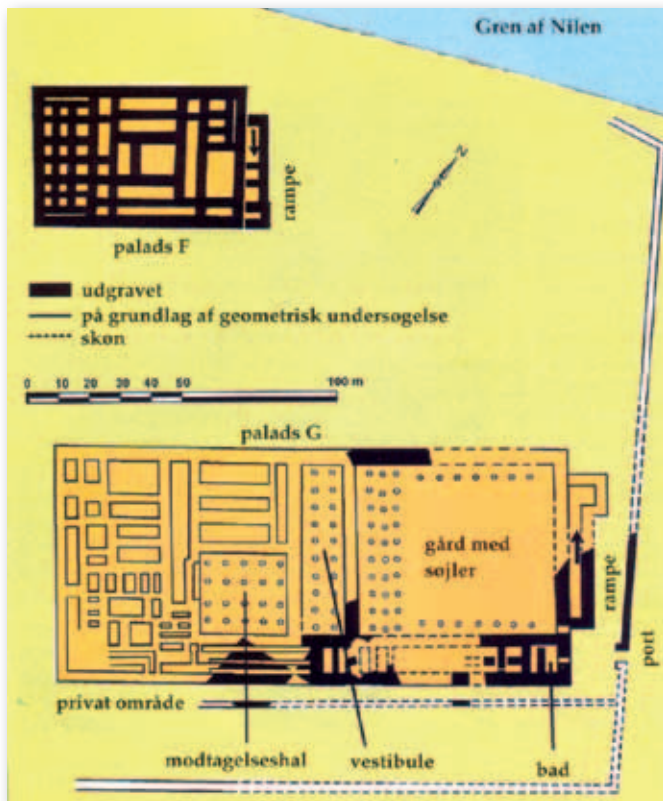
Udgraverne har stærke forhåbninger om, at de snart vil støde på Hasors kongelige arkiv.

Se mere på TELs linkside

© The Selz Foundation Hazor Excavations in memory of Yigael Yadin.

Mange slaver var beskæftiget med store byggeprojekter. Hoffet havde base i byen, og Moses og hans bror kunne uden vanskeligheder træde frem for Faraos i paladset for at meddele ham slavernes guds vilje. Faraos kunne også uden videre sende et stort kontingent stridsvogne af sted efter de flygtende israelitter (2 Mos 14,5-9).

På den sydlige side af Nilen er der fundet et stort kompleks af flere paladser, med palads G som det største. Når man gik op ad rampen, kom man ind i en gård omkranset af søjler. Længere fremme var Faraos tronsal, og bagved lå de private gemakker. Murenes tykkelse antyder, at der har været flere etager. © Associates for Biblical Research.

Udgravningerne har ikke bevist, at israelitterne opholdt sig i byen, eller at Moses har levet. Det ville kræve fund af tekster med de relevante navne. Men billedet af byens udvikling og af Faraos paladser stemmer præcist med 2 Mosebog. Det er det rigtige sted på det rette tidspunkt i den rigtige sammenhæng.

Navnet Ramses

Er byens navn Ramses i 2 Mos 1,11 ikke et tegn på, at israelitterne var med til at opføre Ramses den Andens store by, og at udvandringen først skete under hans regering, dvs. omkring 1260 f.Kr.? Selve navnet Ramses kan være en sproglig opdatering, hvor forfatteren til 2 Mosebog har brugt det navn, som byen var kendt under på hans tid og ikke, da israelitterne forlod byen. En tilsvarende opdatering af et stednavn finder vi i 1 Mos 47,11: "landet Ramses". Læs mere herom på TELs linkside.

2. Kong Salomos miner?

Edom er primært navnet på det område, som ligger sydøst for Det Døde Hav. Mod vest ligger den brede Araba-lavning, som strækker sig fra Det Døde Havs sydlige ende ned til Eilatbugten. Edoms kerneland består groft taget af to områder, dels Højlandet med stejle bjerge og smalle, frugtbare dale, dels et ufrugtbart lavland med dybe, ufremkommelige slugter og wadis, som leder ud mod Araba-lavningen.

På gammeltestamentlig tid omfattede Edom også området sydvest for Det Døde Hav, på den vestlige side af Araba-sænkningen. Israels og Edoms landområder stødte direkte sammen. Derfor var der ofte konflikter mellem edomitterne og israelitterne.

Rekhmires gravmaleri fra ca. 1450 f.Kr. viser slaver i arbejde med at smelte metal (øverst) og lave sten af ler (nederst). Vi ser, hvordan ler hugges fri og bæres frem til stedet, hvor murstenene formes og lægges til tørre. De tørrede sten bæres hen til byggepladsen, mens en egyptisk slavefoged sidder klar med sin stok. © Biblical Archaeology Review 2007.

Edoms land fra 1200-700 f.Kr., ifølge GT. Området går også under navnet Se'irs land i GT. De vigtigste handelsruter er angivet på kortet.

EDOM OG ISRAEL

If. 2 Samuelsbog kæmpede David mod edomitterne og lagde hele deres område ind under sig og gjorde dem til skatskyldige undersåtter (2 Sam 8,13-14; Sl 60,1). Det lykkedes dog for Hadad, af den edomitiske kongeslægt, at flygte til Egypten (1 Kong 11,14-22). Han vendte senere tilbage til Edom, da Salomo var blevet konge i Jerusalem, og han stod i spidsen for oprør imod kong Salomo (11,25).

GT giver klart indtryk af, at der var en slags statsdannelse i Edom med kongedømme og hærstyrker allerede på Davids tid.

EDOM FØRST EN STAT 200 ÅR SENERE

Den moderne bibelforskning har imidlertid regnet disse informationer for usandsynlige og utroværdige. Det hænger sammen med, at de første spor af rigtige byer i Edom først begynder at dukke op i det bjergrige område øst for Araba-sænkningen omkring det 8. årh. f.Kr. De ældste lag i byerne kan ikke dateres længere tilbage, og før den tid var der blot spredte bosættelser med omvarende beduingerupper – men ingen byer.

Oplysningerne i GT om en edomitisk konge med hær og en art statsdannelse på Davids tid stemmer slet ikke med de arkæologiske fakta. Dette forhold har bidraget til, at mange bibelforskere ser på fortællingen om David med stor skepsis.

Denne opfattelse må nu revideres.

EN KÆMPEMÆSSIG KOBBERINDUSTRI

Syd for Det Døde Hav, i en bred, lavtliggende wadi, der leder ud til Araba-lavningen, ligger en lokalitet ved navn Khirbat en-Nahas.

Selve navnet betyder "Kobberruinen", hvilket peger på, at der er foregået udvinding af kobber her. Arkæologer under ledelse af Thomas Levy fra University of California San Diego har gravet her i flere omgange siden 2002. Spredt ud over et stort område ligger metertykke bunker af sortbrun slagge, som stammer fra udvindingen af kobber. Flere af bunkerne er mere end 6 m høje. Potteskår fundet på stedet viser entydigt, at anlægget var i brug i jernalderen (1200-600 f.Kr.).

FRA MALM TIL KOBBERPLADER

Datidens arbejdere fandt kobbermalmen i årer langs wadiens klippesider og i flere tilstødende dale. Arkæologerne har fundet mere end 13 minegange, som arbejdere har hugget ind i klippen i deres jagt efter den kostbare malm. Nogle af gangene er op mod 65 m lange og er forsynet med luftskakter for at give luft ind til dem, der knoklede i heden med at hugge malmen fri.

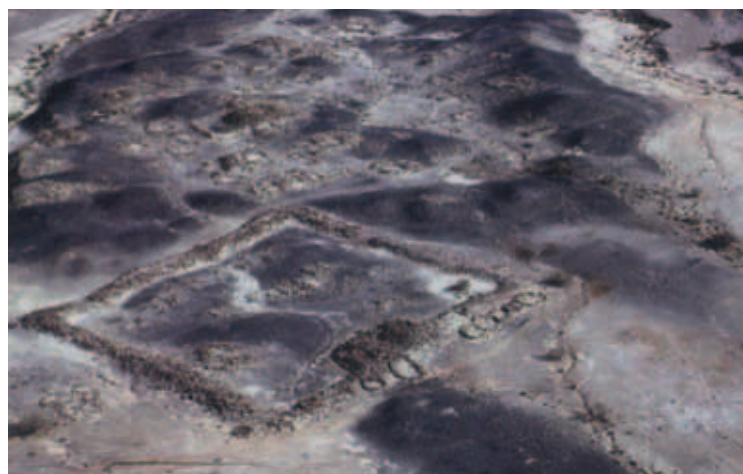
Kobbermalmen er blevet hugget løs med simple redskaber og transporteret ud i dalen, hvor den blev hakket i små stykker. Herefter har man i åbne ovne varmet malmen op til 1083 grader, så kobberet begyndte at smelte og kunne skilles fra malmen. Restproduktet fra smeltningen kaldes slagge, og det er den, der ses som store høje i Khirbat en-Nahas.

Det siger sig selv, at det krævede enorme mængder af træ for at kunne ophede malmen så meget, at den begyndte at smelte. Overalt i området finder man da også store mængder af forkullet træ sammen med slagge.

Når kobberet var smeltet, blev det formet i store plader og derefter eksporteret. Det var en yderst efterspurgt eksportvare i Orienten. Når det relativt bløde kobber blev blandet med tin, fik man bronze, som er et meget stærkt metal. Den, som sad på kobberproduktionen, havde stor kontrol over området og kunne generere betydelige indtægter.

DET STORE ANLÆG

Den største bygning på stedet viste sig at være en stor firkantet fæstning, 73 x 73 m på hvert led. Murene står endnu i mere end 1 m højde. Denne fæstning er en af de største overheadet →

Luftfoto af Khirbat en-Nahas. Overalt ses de store, sorte bunker. De er rester af slagge, et affaldsprodukt fra smeltningen af kobbermalm. I forgrunden anes omridset af en stor fæstning. © Biblical Archaeology Review 2006.

Slagge af kobber ligger overalt på jorden og vidner om en meget intensiv kobberproduktion. © Daniel Frese/BiblePlaces.com.

fra Jernalderen i ørkenområderne i Negev og i Jordan.

Man kom ind i fæstningen gennem en firkammerport. Denne port minder slående om tilsvarende firkammerporte fra Jernalderen i Be'ersheba, Ashdod og Megiddo.

Uden om fæstningen lå hundredvis af mindre bygninger, hvor malmen blev smeltet, og kobberproduktionen fandt sted. Nogle få af disse bygninger er blevet udgravet. I et af dem fandt man mere end 350 forskellige redskaber til at kværne og male malmen.

DATERING

Hvornår har dette store anlæg været i brug? Heldigvis rummer lagene masser af forkullet træ fra brændingen. Dette trækul kan dateres ved hjælp af kulstof-14 metoden. Udgraverne tog en lang række prøver fra de forskellige lag og ventede spændt på resultatet. De havde forventet, at dateringerne ville pege på intervallet fra 8. til det 6. årh., helt svarende til den gængse opfattelse af, hvornår Edom blev til en stat.

Stor var udgravernes forbløffelse, da alle prøverne viste, at Khirbat en-Nahas var i brug 300 år tidligere end forventet. Det ældste spor efter aktivitet på stedet stammer fra ca. 1150 f.Kr. Den store befæstning er opført i begyndelsen af det 10. århundrede. Produktionen af kobber nåede et højdepunkt i det 10. årh., men gik helt i stå omkring 900. Derefter kom en ny periode med megen aktivitet.

Nye prøver blev sendt ind til et andet europæisk universitet med henblik på kulstof-14 analyse. Prøverne viste samme resultat.

Endnu flere prøver er blevet taget de seneste år, og resultaterne fra disse analyser giver samme billede: Kh. en-Nahas var i brug fra ca. 1150 til 800 f.Kr. Analyse af potteskårerne fundet på stedet bekræfter disse resultater.

STEDETS HISTORIE

Produktionen af kobber begyndte så langt tilbage som i begyndelsen af det 12. årh. f.Kr. Den tager til og når et højdepunkt i løbet af det 10. årh. En stor befæstning bliver opført på stedet. Da befæstningen minder meget om tilsvarende befæstninger i Judas ørken og Negev, kunne den være opført af Davids folk. Det er fristende at antage, at Salomo har fået det meste af det kobber, som bronzegenstandene til templet blev lavet af (1 Kong 7,13-39), netop fra Khirbat en-Nahas. Ca. 925 sker der et pludseligt stop i udvindingen af kobber, og først efter 30-50 år kommer produktionen i gang igen.

Udgraverne forestiller sig, at dette "hul" måske skyldes Faraos Shishaks felttog i 924 f.Kr. Shishak hærgede hele området vest for Jordanfloden og plyndrede bl.a. Jerusalem for værdier (1 Kong 14,25-27). Måske har Shishak også sendt en ekspeditionsstyrke over til Khirbat en-Nahas.

Det er muligt; men vi har ingen positive vidnesbyrd om, at Shishak nåede så langt østpå. En anden grund kan være, at Salomos søn kong Rehabeam simpelthen ikke var i stand til at fortsætte produktionen efter, at Shishak havde løbet nationen over ende. Samtidig faldt Salomos rige fra hinanden, provinserne gjorde sig fri, og Juda blev reduceret til en svag magt.

Omr. 850 f.Kr. kom der et nyt højdepunkt i produktionen af kobber, nu formentlig under edomitisk kontrol. Efter de nuværende fund at dømme døde den ud omkring 800 f.Kr.

Den eneste indgang til fæstningen var en firkammerport. Kun de to af kamrene er endnu blevet udgravet. Indgangen var på den anden side af udgravningen. Ved hjælp af omfattende C-14 prøver kunne porten dateres til begyndelsen af det 10. årh. Efter en kort stilstandsperiode mellem 925 og 870 f.Kr. blev port og fæstning taget ud af brug, og de blev inddraget til kobberproduktion. © Biblical Archaeology Review 2006.

ISRAEL

På egen hånd
- Flybillet: Forhør om pris
- Vi booker også gerne hotel, bil & andre arrangementer efter DIT ønske.

75 92 20 22
israel@felixrejser.dk

BETYDNING

Et så omfattende anlæg til udvinding af kobber må indebære en central styring, magt og ekspertise. Det er ikke tænkeligt, at lokale beduinsheiker har stået i spidsen for noget sådant. Det kræver omfattende planlægning, styring og indsigt at kunne udvinde kobber af den rå malm.

Kh. en-Nahas tyder derfor på, at der må have foregået en art statsdannelse i Edom allerede i det 11. årh. f.Kr. De, der kontrollerede og udbyggede dette anlæg, må have rådet over omfattende ressourcer. Det er tre hundrede år tidligere, end forskerne hidtil har ment. Kh. en-Nahas kommer til at ændre Edoms arkæologi fuldstændig i fremtiden. Kontrollen med kobberproduktionen var måske den vigtigste grund til, at Edom opstod som stat.

Dette store anlæg var i fuld gang på Davids og Salomos tid. Bibelens informationer om, at David tog magten over et edomitisk kongedømme forekommer derfor ganske sandsynlig, historisk set.

3. Tel Dan stelen

FUNDET VED ET RENT TILFÆLDE

Udgravningerne på Tel Dan i det nordlige Israel var blevet indstillet. 25-års intensive udgravninger havde frembragt mange forbløffende resultater, f.eks. en gammel kana'anæisk byport fra ca. 1900 f.Kr., og kong Jeroboams alter. Men en dag i 1993 tager ekspeditionens tegner tilbage for at lave nogle flere skitser. Helt tilfældigt falder hendes øjne på en bestemt mur, mens strålerne fra den nedgående sol et kort øjeblik rammer således, at en indskrift kommer til syne på en af stenene.

En arkæologisk sensation af dimensioner viste sig, da man fik teksten tydet: På denne sten bliver kong David nævnt ved navn. Året efter blev yderligere to stumper af samme sten fundet, også ved et tilfælde, og heldigvis kunne stumperne sættes sammen med den større sten, som var fundet året før.

EN ARAMÆISK SEJRSSTELE

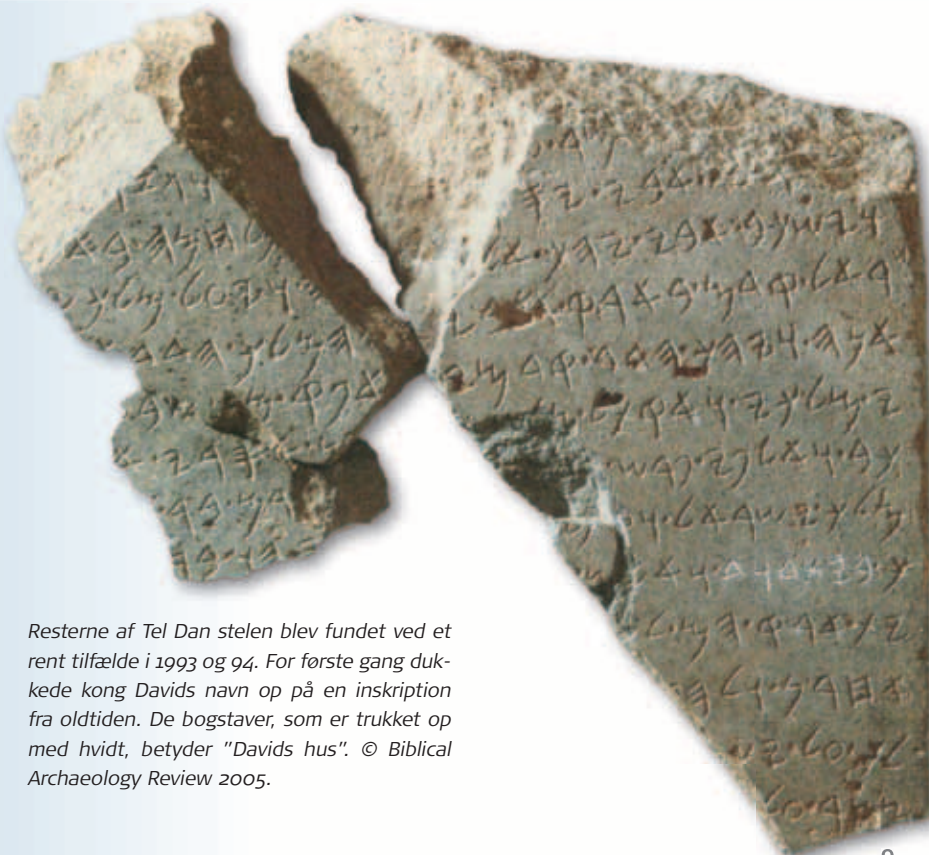
De tre stykker er, hvad vi har tilbage af et stort sejrsmonument, en såkaldt sejrstele, som en aramaisk konge har ladet rejse i byen Dan, efter at han havde erobret den fra Israels konge. Ud fra potteskår under muren, hvor det første →

I denne arbejderbygning, som er et typisk firrumshus, fandt man mere end 350 redskaber til at knuse sten med. En kulstof-14 datering af trækul i lag under huset peger på, at bygningen stammer fra begyndelsen af det 11. årh. og altså er ældre end fæstningen. © Biblical Archaeology Review 2006.

En egyptisk skarabæ (lykke-bille), fundet i Kh. en-Nahas, viser en mand på jagt. Denne type skarabæ var i brug ca. 1150-1000 f.Kr. Dette fund bekræfter dermed, at stedet faktisk var i brug før år 1000 f.Kr. © Biblical Archaeology Review 2006.

Resterne af Tel Dan stelen blev fundet ved et rent tilfælde i 1993 og 94. For første gang dukkede kong Davids navn op på en indskrift fra oldtiden. De bogstaver, som er trukket op med hvidt, betyder "Davids hus". © Biblical Archaeology Review 2005.

Uddrag af Tel Dan stelen, linje 3-9

3. og min far lagde sig, han gik til sine [fædre]. Og kongen af I[s-]
4. rael drog tidligere ind i min fars land. [Og] Hadad gjorde mig til konge,
5. og Hadad gik foran mig, [og] jeg skilte mig fra [de] syv [...]
6. -er af mit kongedømme, og jeg slog [halv]fjerds kon[ger], som som spændte for tu[sinder af heste-]
7. vogne og tusinder af ryttere. [Og jeg dræbte Jo]ram, søn af A[kab]
8. kongen af Israel og [jeg] dræbte [Akaz]jahu, søn af [Joram, kon-]
9. ge af Davids hus. Og jeg gjorde [deres byer til ruiner ...by]erne [...]

Ord i skarp parentes er rekonstruerede

Mesha-stelen, der er fra samme periode som Tel Dan stelen, kan give os et indtryk af, hvordan Tel Dan stelen kan have set ud, bortset fra at Tel Dan stelen ikke har haft en ramme omkring teksten. På Mesha-stelen beretter Moabs konge Mesha, hvordan han har taget land fra Israels konge. Efter fundet af Tel Dan stelen har man også fundet kong Davids navn på den nederste, delvist ødelagte del af Mesha-stelen. © Biblical Archaeology Review 1994.

stykke blev fundet, bliver stelen dateret til ca. 830 f.Kr. Meget tyder på, at vi har med den aramæiske konge Hazael at gøre (2 Kong 8,7-15.28-29; 10,32-33). På stelen siger kongen, at hans gud Hadad har givet ham sejr over Israels konge og Judas konge.

Men snart efter har Israels konge erobret Dan tilbage. Den aramæiske stele passede ikke de nye herskere. Stenen blev hugget i stykker, og stumperne blev anvendt som byggemateriale. Til alt held blev den pæne side med skriften på vendt udad. Havde den vendt indad i muren, ville inskriptionen aldrig være blevet opdaget.

DAVIDS HUS

På stelen hævder kongen, at han har dræbt kongen af Israel og kongen af "Davids hus". Desværre er de to kongers navne ikke bevaret. Men den ene konges navn ender på "-jahu". Det kan meget vel sigte til kong Akazja af Juda, som er omtalt i 2 Kong 8,25, og som kæmpede sammen med Israels konge mod Hazael (8,28).

Vendingen "Davids hus" betyder "Davids dynasti". Det var almindeligt dengang at omtale et land efter navnet på grundlæggeren af dynastiet. Assyrerne omtalte f.eks. Israel som "Omris hus". Udtrykket "Davids hus" sigter derfor til Juda rige, hvis kongedømme var grundlagt af en person ved navn David.

Hazael påstår, at han skulle have dræbt begge konger i kamp. Ifølge 2 Kong 9 er det nu Israels hærfører Jehu, der bragte dem af dage. Måske har Hazael villet understrege sin magt over byen Dan ved at påstå, at det skyldtes ham og hans guds styrke, at Israels konge faldt i krig, og at Hazael derfor kunne indtage Dan. Propaganda er ikke noget nyt!

ARKÆOLOGISK BEKRÆFTELSE

Stelen giver et uventet glimt ind i den årelange konflikt mellem Israel og aramæerne, som GT beretter om. Den stadfæster også, at Juda rige var grundlagt af en person ved navn David. Det er første gang, at David nævnes uden for Bibelen i en næsten samtidig tekst.

Stelen fortæller ikke noget om David og hans rige, om det var stort eller lille. Men fundet er vigtig derved, at det bevidner David som grundlæggeren af et kongedømme, som på et tidspunkt var allieret med Israel.

Endnu engang har arkæologien givet en uventet bekræftelse af en af GTs hovedskikkelser.

FREMTIDEN

Der graves i disse år en række nye steder, som aldrig har set en arkæologisk skovl før. Khirbet Qeiyafa er et godt eksempel (se næste artikel). Og omfanget af udgravninger i lande som Jordan, Syrien og Tyrkiet stiger mærkbart. Vi kan derfor forvente en række nye fund og resultater i de næste 20 år, som vil kaste nyt og spændende lys ind over Bibelen. Måske vil endnu mere af GTs beretninger finde bekræftelse.

Følg med i de kommende numre af TEL! —■

Læs mere i TEL

TEL har i årenes løb behandlet flere af de nævnte emner. Her kan du læse mere om

- Ramses: 2007-1; 2007/2
- Davids og Salomos kongedømme: 1999/3; 2002/1; 2002/2; 2006/3
- Tel Dan stelen: 1994/2; 1994/4; 1995/3; 2001/2
- Mesha-stelen: 2000/3
- Khirbet Qeiyafa: 2009/1

Ældre numre af TEL kan købes ved henvendelse til selskabet (i det omfang numrene ikke er udsolgte) eller kan læses på www.bibelskarkaeologi.dk